

UOT 504.062

N.A.Babaxanov, İ.Ə.Əliyev
Bakı Dövlət Universiteti
ialiyev@mail.ru

LƏNKƏRANDA TURİZMIN İNKİŞAFINDA TERMAL VƏ MİNERAL SULARIN ROLU

Açar sözlər: *Lənkəran bölgəsi, termal və mineral sular, turizm*

Məqalədə Lənkəran rayonunda termal və mineral suların çar Rusiyası, Sovet hakimiyyəti və müstəqillik illərində necə istifadə edildiyi araşdırılır. Məqalənin sonunda turizmin inkişafı üçün praktik əhəmiyyətli təklif və tövsiyələr verilir.

H.A.Бабаханов, И.А.Алиев

РОЛЬ ТЕРМАЛЬНЫХ И МИНЕРАЛЬНЫХ ВОД В РАЗВИТИИ ТУРИЗМА В ЛЕНКОРАНЕ

Ключевые слова: *Ленкоранский район, термальные и минеральные воды, туризм*

В статье рассматривается термальные и минеральные воды в Ленкоранском районе, как ими пользовались в царской России, в Советское время и на современном этапе. В конце статьи дается предложение для рационального использования туризма в этом регионе.

N.A.Babakhanov, I.A.Aliyev

ROLE OF THERMAL AND MINERAL WATERS IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM IN LENKORAN

Keywords: *Lankaran region, thermal and mineral waters, tourism*

The article is dealing with the examines thermal and mineral waters in the Lenkoran region, how they were used in Tsarist Russia, in Soviet times and at the present stage. At end of the article, proposals are given for the rational use of tourism.

Lənkəran rayonunun Xəzər dənizi sahilində, İran, Fars körfəzi ölkələrinə yaxın əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi, Bakı şəhəri ilə əlaqəsinin hər cür nəqliyyat növləri ilə təmin olunması, çox zəngin təbiəti, tarixi, dini abidələri, meşələri, termal və mineral sularının miqdarı və onların ən

çox debitinə, bu sulardan tarixən istifadə olunmasına görə Azərbaycanda ən öndə gedən bölgələrdən biridir. Gələcəkdə həm termal və mineral sular əsasında yerli və xarici turizm, həm də bu sulardan insanların müalicəsində istifadə onu Azərbaycanın ən perspektivli, ən inkişaf etmiş turizm bölgəsinə çevirəcəkdir.

Sahəsi 1540 km² olan Lənkəran rayonunun 700 km² hissəsində 36 mineral su mənbəyi vardır. Rayonun mərkəzi Lənkəran şəhəridən Bakıya kimi məsafə 296 km-dir. Lənkəran rayonu Azərbaycanın cənub-şərqində, Xəzər dənizinin qumlu qərb sahilı boyu Talış dağlarının ətəyində yerləşir. Rayonun relyefində əsas yeri Lənkəran ovalığı və Talış dağları tutur. Talış dağlarının dəniz səviyyəsindən ən yüksək nöqtəsi hündürlüyü 2493 metr olan Kömürgöy zirvəsidir.

Lənkəran rayonu Azərbaycanda ən rütubətli iqlimə malikdir ki, burada yağıntılının illik miqdarı 1402 mm təşkil edir. Buradakı rütubətli subtropik iqlim üçün quru, isti yay, mülayim qış səciyyəvidir. Lənkərandə orta illik temperatur müsbət 11-14⁰ C, yanvar ayında mənfi 1-4⁰ C, iyulda 22-26⁰ C təşkil edir. Rayonda yay aylarında daha çox cənub-qərb, qış aylarında isə qərb və şimal küləkləri əsir. Lənkəranın iqliminin subtropikliyi, quraq isti yayı, sərin qışı, ərazinin 25%-də yerləşən qiymətli ağac növləri, Xəzər dənizinin suyunun mülayimliyi və çimərlikləri, əhalinin tarixən müalicə üçün istifadə etdiyi termal və mineral sular bu ərazini qədimdən bugünə kimi məşhurlaşdırmışdır. Ərazisində ilboyu mövcud olan yaşıllıqlar, müxtəlif istiqamətli qoruqlar, tarixi, mədəni, dini və təbiət abidələri, Azərbaycanın ən mühüm kurort-rekreasiya resurslarının inkişafı Lənkəran rayonunun Azərbaycanın ən böyük turizm bölgəsinə çevrilməsinə zəmin yaratmışdır.

Lənkəran rayonunun termal və mineral suları Azərbaycanın digər bölgələrinə nisbətən daha çox olmaqla, tarixən müxtəlif elm sahələrini təmsil edən alimlər, o cümlədən geoloqlar, hidrogeoloqlar, tibb mütəxəssisləri, kimyaçılar, coğrafiyaçılar və b. tərəfindən ətraflı tədqiq edilmişdir. Lənkəranın termal və mineral sularının hələ çar Rusiyası dönməndə ətraflı öyrənilməsinin əsas səbəbi onlardan həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində xidmət edən rus əsgərlərinin istirahəti və müalicəsi üçün istifadə edilməsi olmuşdur. Digər tərəfdən, bölgənin füsunkar təbiəti, Xəzər dənizinin ətrafında yerləşməsi, İran və digər yaxın Şərq ölkələrinə yaxınlığı, həm də çoxsaylı termal və mineral sular Lənkərana diqqəti artırmışdır.

Çar Rusiyası dövründə Lənkəranın termal sularının öyrənilməsinə çox böyük maraq olmasına baxmayaraq, Sovet hakimiyyəti illərində bu sahənin öyrənilməsinə yalnız keçən əsrin 50-ci illərində maraq göstərilmiş, o qədər də praktik önəm kəsb etməyən kiçik həcmli bir-necə məqalə nəşr olunmuşdur.

Azərbaycanlı coğrafiyaçı Məmmədəli bəy Şəfiyevin Lənkəranın termal və mineral suları barədə məqalələri [1, 2] indi də mütəxəssislər üçün xüsusi maraq doğurur. Onun 1854-cü ildə Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin

xəbərlərində çap etdirdiyi “Лянкаранские минеральные источники” məqaləsi, sonrakı illərdə isə “Qafqaz” qəzetinin 76-cı və b. saylarında çap etdirdiyi çox maraqlı məqalələr bu gün də müasirliyini saxlayır. Məmmədli bəy Şəfiyevin yazdığı məqalələrdə Lənkəranın ərazisi, burada onun yaşadığı dövrdə termal və mineral bulaqların sayı, debiti, onların hərarəti (+33 +37⁰ C), kimyəvi tərkibi, may ayının birindən iyul ayının birinədək istifadə edilmə müddəti, hansı xəstəliklər üçün müalicəvi əhəmiyyəti, istifadə qaydaları, mövsüm ərzində müalicə olunanların sayı, Lənkəranda hansı məsafədə yerləşmələri, su mənbələrinə gedən yolların vəziyyəti və s. barədə çox müfəssəl məlumat verilir [1].

Məmmədli bəy Şəfiyevin yazdığına görə, rayon ərazisində termal və mineral sulardan başqa, soyuq mineral su mənbələri də var idi. Onlardan Alaşa kəndindən 3 verst (3,15 km), digəri isə Lənkəranda 18 verst (18,9 km) məsafədə olanları daha ətraflı xarakterizə edilir. Başqa bir duzlu, acı tərkibli mineral su Siyaku kəndində, Lənkəranda 18 verst (18,9 km) məsafədə, Qotur su Lənkəranda 15 verst (15,75 km) məsafədə yerləşmələri daha ətraflı xarakterizə edilir.

O dövrdə mövsüm ərzində, təxminən, 250 nəfərə xidmət göstərən və şəraiti olmayan 14 vanna otağı, o cümlədən revmatizm və dəri xəstəliklərindən müalicə olunan xəstələrə 5 vanna otağı xidmət göstərirmiş. Vannadan istifadənin bir günlük haqqı o vaxtkı pulla 10 qəpik, bir nömrə üçün istifadə isə 75 qəpiyə bərabər olmuşdur [2].

Məmmədli bəy Şəfiyevin Lənkəranın termal və mineral suları haqda verdiyi məlumatları belə ətraflı xarakterizə etməyimiz 160 il ərzində müalicə məqsədilə istifadə edilən həmin termal və mineral suların tərkibində nə kimi dəyişikliklərin baş verməsi haqda da ətraflı məlumat əldə etməyə imkan verir.

1857-ci ildən sonrakı 30 il ərzində, əsasən, “Kafkaz” qəzetində Lənkəranın mineral suları haqqında çoxsaylı məqalələr dərc olunmuşdur [1-4]. Həkim D.M.İlyinin araşdırmalarının nəticələri “Kafkaz” qəzetində 1875-ci ildə geniş şərh edilmişdir. 1892-ci ildə bu qəzetdə Lənkəranın mineral suları barədə qısa təsviri məlumatlar verilmişdi. Daha sonra 1916-cı ildən başlayaraq, Lənkəran mineral suları haqqında bir çox tədqiqatlar aparılmışdır [5].

Çar Rusiyası dövründən fərqli olaraq, Lənkəranın termal və mineral suları Sovet dövründə ümumi şəkildə öyrənilməkdə davam etmişdir. Aparılan tədqiqatlar “Ekonomičeskiy Vestnik” aylıq jurnalının ara-sıra nömrələrində çap edilmişdir. Göstərilən jurnalın Bakı 29 fevral 1924-cü il №3 (18) sayında çap olunmuş “Минеральные источники курортной Азербайджана” (s.15-19) məqaləsində Azərbaycanın 10 uyezdə üzrə göstərilən mövzu ətraflı xarakterizə edilmişdi.

Sovet hakimiyyəti illərində Lənkəran rayonunun termal və mineral sularının elmi cəhətdən öyrənilməsində M.A. Qaşqayın və Ə.Q.Əsgərovun xüsusi xidmətlərini göstərə bilirik [6,7]. Tam məsuliyyətlə deyə bilərik ki,

göstərilən monoqrafiyalar çap olunduğu vaxtdan 70 ilə yaxın vaxt keçsə də, sonrakı illərdə Azərbaycanın termal və mineral suları haqqında bu həcmdə və səpkidə belə qiymətli əsərlər nəşr olunmamışdır. M.A.Qaşqayın göstərilən monoqrafiyasında Lənkəranın bütün termal və mineral suları 10 qrup halında: o cümlədən yuxarı Lənkəranın qrup suları, Tavzyab və Xabt-Xoni suları kimi xarakterizə edilir. Rayonun hər qrup su mənbəyinin Talış dağları ətəyindən Xəzər dənizinə paralel yerləşmələri, onlar haqqında tarixi xülasə, suların mineral tərkibi, müalicəvi imkanları, debiti, temperaturu və s. məsələlər çox ətraflı xarakterizə edilir. M.A.Qaşqayın qeyd etdiyi kimi, bu sulardan istifadə edən xəstələrin səhhəti 3-4 gün ərzində kəskinləşsə də, 2-3 gündən sonra onların yaxşılaşması və sağalması müşahidə edilmişdir. Bu xəstələrdə olan baş ağrısı, başgicəllənməsi, dəridə olan qaşınmalar, xroniki revmatizm, əzələlərin revmatik pozulmaları, əsəb xəstəlikləri, onurğa ağrıları və digər xəstəliklərin sağalması müşahidə olunmuşdur.

Ə.Q.Əsgərovun qeyd edilən monoqrafiyasında isə daha çox “coğrafilik” müşahidə edildiyindən, əsas diqqət Lənkəran rayonu ərazisindəki 36 termal və mineral bulaqlarının öyrənilməsinə əsr olunmuşdur. Bunlardan ən əhəmiyyətli kimi 11 çıxışı olan İbadi su, 13 çıxışı olan Meşə su, 3 çıxışı olan Qavzau, 2 çıxışı olan Xafiyogen termal sularını göstərmək olar. Müəllif rayondakı hər bir termal və mineral su mənbəyini ətraflı xarakterizə etmişdir.

İbadi mineral su Lənkəranın 14 km qərbində, dar, sıx bir dərədə, hündürlüyü dəniz səviyyəsindən 109 metr yüksəklikdə olan bir ərazidə yerləşir. Dərə şimal-şərqdən cənub-qərb istiqamətində şərqdə Xəzər dənizinə axan Mianka çayına qədər uzanır. Dərənin sağ yamacında bir neçə hektar ərazidə 1925-ci ildə inşa edilmiş, 1927-ci ildə isə yangın nəticəsində fəaliyyətini dayandırmış müalicə mərkəzi yerləşmişdir.

Aşağı Lənkəran mineral suları Talış dağının ətəyində, Haftoni kəndinin yuxarı hissəsində dəniz səviyyəsindən 30-40 metr yüksəklikdə yerləşir. Mineral suyun ümumi sahəsi 3,5 km² olan və Razi kəndinin yaxınlığında Barzavu (Qırdan çay) çayına axan Qumari çayına axan 300 000 l/gün axını olan kiçik bir çay təşkil edir.

Lənkəran mineral suların ilıq və isti su vannası kimi qəbul edilərək, xroniki revmatizmi, əzələlərin və periferik sinirlərin revmatik zədələrini və s. xəstəliklərin müalicəsinə çox əlverişli təsir göstərir.

Məqalə müəllifləri bir neçə Avropa ölkəsində termal sulardan necə istifadə edilməsinin şahidi olmuşlar. Məsələn, Macarıstanda əhalisi 8-9 min olan kiçik yaşayış məntəqəsindəki termal su mənbəyi ətrafında 150-dən çox mehmanxana, otel, kempinq və s. fəaliyyət göstərir. Hər il bura müalicə olunmaq üçün 100 minlərlə turist gəlir. Göstərilən qəsəbədə termal sulardan istifadə nəticəsində işsizlik və başqa sosial problemlər müsbət həllini tapmışdır.

Dünya təsərrüfatında çox mühüm yeri olan turizm təsərrüfatının

Azərbaycanda inkişaf etdirilməsi üçün olan imkanlar içərisində çox böyük əhəmiyyəti olan sahə termal və mineral sulardır.

Azərbaycanda, o cümlədən Lənkəranda turizmin inkişaf etdirilməsi üçün hər cür imkan vardır. Göstərilən rayon üçün belə imkanlardan ən mühümü termal və mineral bulaqlardır. Müstəqillik illərində ölkənin hər yerində olduğu kimi, Lənkəranda da çoxsaylı otellər, kempinqlər tikilib istifadəyə verilmişdir. Hazırda Lənkəranda, ümumilikdə, 26 belə obyekt var – 17 otel, 2 istirahət mərkəzi, 2 müalicə məqsədli sanatori, 3 hostel (ev tipli), 1 motel və 1 qonaq evi. Hər il Azərbaycandan və xarici ölkələrdən gələn çoxlu sayda turist bu obyektlərin xidmətindən istifadə edir. Rayona gələn turistlərin sayı ilbəlil sürətlə artaraq, 2016-cı ildə 16120 nəfər (7%-i xarici), 2017-cı ildə 29890 nəfər (15 %-i xarici), 2018-cı ildə 30000 nəfər (15%-i xarici), 2019-cu ildə 42178 nəfər (17%-i xarici) olmuşdur. Burada müalicə olanların sayı isə müvafiq olaraq 2016-cı ildə 94 nəfər, 2017-cı ildə 128 nəfər, 2018-cı ildə 677 nəfər, 2019-cu ildə isə 1007 nəfərə olmuşdur [8].

Bununla belə, təəssüf hissi ilə qeyd olunmalıdır ki, 2019-cu ilin sonunadək rayona gələn turistlərin və müalicə olunanların sayındakı yüksək artım tempi 2020-ci ilin əvvəllərində dünyada baş verən koronavirus epidemiyası ilə əlaqədar tətbiq olunan karantinlə bağlı qəfil dayanmış və mövcud turizm obyektləri zəsurətdən irəli gələrək bağlandığından, sözügedən sahə tənəzzülə uğramış oldu.

2019-cu ildə Lənkəranda 9-mərtəbəli, dünya standartlarına tam cavab verən “Lenkoran spring” (Lankaran Springs and Wellness) istirahət-müalicə kompleksi tikilib istifadəyə verilmişdir. Ümumilikdə, 300 nəfərin daimi işlə tənim olunduğu istirahət-müalicə kompleksində xəstə və istirahət edənlərə 13 nəfər ixtisaslı həkim xidmət göstərir. Mərkəzdə turistlərin asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələri üçün hər cür şərait var.

Lənkəranda 2017-ci ildən başlayaraq keçirilən ənənəvi çay, çəltik, sitrus festivalı rayonun sosial-iqtisadi inkişafı və mədəni quruculuğu sahəsində qazanılmış nailiyyətlərin parlaq nümayişi olmaqla yanaşı, həm də turizmin inkişafı üçün cəlbedici və əhatəli mədəni-kütləvi tədbirdir. Festivalıarda minlərlə lənkəranlı ilə yanaşı, ölkənin müxtəlif bölgələrindən, Bakı şəhərindən qonaqlar, Azərbaycanda akkreditasiya olunmuş diplomatik korpusun nümayəndələri, beynəlxalq təşkilatların təmsilçiləri, xarici ölkə vətəndaşları, turistlər iştirak edirlər. Göstərilən tədbirlərdə yerli təbii düyülərdən hazırlanmış çeşidli plovlar, yerli şirniyyatlardan və yüksək keyfiyyətli çaylardan çay dəstgahı, xalq sənətkarlığı və folklor nümunələri hər bir qonaqda unudulmaz xoş təəssüratlar yaradır.

Dünyada turizmin inkişaf etdiyi ölkələrdə gələn gəlirlərin 30-40 % -i, əsasən, turistlərin hesabına əldə edilir. Bəs Azərbaycanda turizmin tarixən ən çox inkişaf etdiyi bölgələrdən biri olan Lənkəranda necə?

Bunun üçün göstərilən sahəyə xidmət göstərən ixtisaslı, bölgəni çox yaxşı bilən kadrların olması çox önəmlidir. Müasir turist evində kompüterdən istifadə edərək, dünyanın istirahət yerləri, mövcud kurortları, ən məşhur termal-mineral su mənbələri, müalicəvi əhəmiyyəti, onlardan istifadə edilmə yolları və s. barədə istədiyi məlumatı tapır. İl ərzində göstərilən şəfa mərkəzinə nə vaxt gəlməsi barədə əvvəlcədən sifariş edə bilir. Xarici ölkələrdə belə bir müalicə mərkəzi haqqında reklam işlərinin aparılmamasının səbəbi nədir? Niyə bu və digər çoxsaylı məsələlərin həlli üçün bəzi suallara cavab tapmaqda çətinlik çəkirik?

Məqalə müəlliflərinin termal və mineral sulara dair yazdıqları çoxsaylı elmi məqalələrdə Azərbaycanın bütün termal və mineral sularının yerləşdiyi ərazilərə dair çoxsaylı məlumatları özündə əks etdirən xəritələrin çapına nə səbəbə diqqət yetirilmir? Halbuki xarici ölkələrdə bütün müalicəvi istirahət mərkəzləri barədə bukletlər çap edilir, çoxsaylı tematik xəritə-sxemlərə böyük önəm verilir. Belə xəritə-sxemlər vasitəsilə turist məkanının özü və ətraf ərazilər barədə ətraflı məlumat verilir.

Təəssüf ki, nədənsə Lənkəran kimi respublikamızda çox məşhur şəfa mərkəzi haqqında ətraflı məlumatları əks etdirən bukletlər hələ də çap olunmamasıdır. Belə bukletlər istirahətə gələn hər bir yerli və xarici vətəndaşa təqdim olunmalıdır.

Lənkəran rayonunda turistlər və istirahət edənlər üçün ekskursiyalar təşkil etməklə də rayon büdcəsinə çox böyük gəlir gətirmək olar. Bunlar arasında ən mühümü rayonun ərazisindəki dəniz çimərlikləridir.

Xəzərin əks tərəfində yerləşən Talış dağlarının çox qiymətli ağac növləri olan meşələr, çox sürətlə inkişaf etməkdə olan çayçılıq və çay emalı sənayesi, subtropik meyvəçilik sahələri, tarixi, dini abidələr, İran və Yaxın Şərqi ölkələrinə, Bakı şəhərinə, Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan Xəzər dənizi vasitəsilə turlar təşkil etməklə Lənkəranı yaxın illərdə Azərbaycanın əsas istirahət və müalicə mərkəzinə çevirmək, xarici turizmin inkişafında Azərbaycanın digər bölgələri üçün zəmin yaratmaq olar. Lənkərandə mövcud olan termal və mineral suların debiti sutka ərzində 20 milyon litrə bərabərdir ki, Azərbaycanın heç bir bölgəsində bu qədər debiti olan termal və mineral sular yoxdur. Lənkəran rayonunun göstərilən resurslardan hələ də tam və səmərəli istifadə edilmir. Bunun üzərində ciddi düşünmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Сафиев, Мирза Мамед-Алибек – Лянкаранские минеральные источники. «Кавказ», №68, 1853 и №76, 1875.
2. Сафиев, Мирза Мамед-Алибек – Лянкаранские минеральные источники.

- Вестник И. Р. Географического общества, ч. ХЫ, кн. 2. отд.В, 1854.
3. *Ильин Д. М.* – Несколько слов о Лянкоранских минеральных водах. Газ. «Кавказ», № 31, 1857г., № 61, 63, 65 в 1866.
  4. *Огранович Д.* – Лянкоран. Описание минеральных источников и города. «Кавказ», № 125, 130, 1872.
  5. *Чурсин, Г.Ф.* - Минеральные источники Ленкоранского уезда. «Целебный Кавказ», №6, Тифлис, 1916.
  6. *Гашигай, М. А.* Минеральные источники Азербайджана. Баку 1952, 503 ъ.
  7. *Аскеров, А.Г.* Минеральные источники Азербайджанской ССР. Баку 1954, 334 с.
  8. Lənkəran qəzetinin 07 fevral 2017, 09 fevral 2018, 05 fevral 2019, 18 fevral 2020-ci il tarixli xüsusi buraxılışları, Lənkəran Şəhər İcra başçısının illik hesabatları, lenkeran-ih.gov.az.

Redaksiyaya daxil olub 07.09.2020